

археологическая культура есть исторически результат деятельности отдельного этносоциального образования. Однако в археологическом знании имеется немало культур, которые связываются с деятельностью не одного, а нескольких этносов. Пример этого — черняховская культура — порождение пяти разных, далеких друг от друга этнических групп. Сложившаяся проблемная ситуация требует создания надежной теоретической базы. Необходимы четкие представления о том, как этническая информация материализуется в предметах, которые доходят до нас в виде археологического материала. Без этого поиски критериев выделения археологических культур как материальных свидетельств жизнедеятельности отдельных древних обществ не выйдут за границы субъективных представлений. Самостоятельно решить эту задачу археология не может. Успех возможен лишь на пути развития этноархеологии — совместной деятельности этнографов и археологов по изучению ныне существующих живых первобытных народов. Эта многотрудная и длительная работа должна получить приоритетное значение.

S.V. Smirnov

ARCHAEOLOGICAL CULTURE: CONTRADICTIONS OF THE ELABORATION OF THE PROBLEM

During the last years many archaeologists identify the notion “an archaeological culture” with the notion “an ethnic culture” or even with its bearers. It is noted in the methodological and educational texts that archaeological culture is the historical result of the activity of the separate ethno-social formation. Nevertheless, in the modern archaeological science there is a number of cultures, which have been connected with the activity of several ethnic groups. Chernyakhovskaya culture, which is the outcome of five different and distant ethnic groups, may serve as an example. The problematic situation, which was drawn up, demands the creation of the strong theoretic basis. It strongly needs clear conceptions how the ethnic information materializes in the subjects coming to us as an archaeological material. The searches of the criteria of archaeological cultures distinguishing as the material evidences of vital activity of separate ancient societies won't get over the limits of subjective conception without solving of this questions. Archaeology is unable to solve this problem alone. The way of the development of ethno-archaeology that is joint activity of ethnographers and archaeologists on studying of the modern alive primitive societies could make progress in this question. This hard and time-consuming work should get the prior significance.

І.М. Березницька

ГЕОМОРФОЛОГІЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ДОЛИНИ РІЧКИ БАКШАЛА

У статті розглянуто геоморфологічну ситуацію в долині р. Бақшала в період проживання там великої групи пізньопалеолітичного населення (25 місцезнаходжень), а також проаналізовано джерела сировини.

Вступ. На території сучасної України в період валдайського зледеніння існувало декілька природно-ландшафтних смуг, які відрізнялися як своєрідним кліматичним режимом, так і ландшафтною ситуацією, обсягом і складом біомаси, якістю й чисельністю сировинних джерел¹. У свою чергу, склад життєдайних ресурсів окремих мікрорегіонів визначає особливості життєдіяльності давніх колективів, впливає на стабільність системи життєзабезпечення населення та зумовлює демографічну ємність природно-ландшафтної смуги². Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють вивченню палеогеографічної та екологічної ситуації в окремих палеолітичних мікрорегіонах (екологічних нішах), розумію-

Рис. 1. Правий берег р. Бакшали. Вид на Анетівку 22

чи під цим поняттям локалізовану природно-географічними чинниками ділянку поверхні, компактно зайняту групою геологічно синхронних пам'яток, інвентар яких демонструє подібні риси³. Цим і визначають доцільність усебічного вивчення палеогеографічної ситуації в зоні життєдіяльності населення окремих палеолітичних пам'яток та їх скупчень на невеликій площі в долинах річок.

Під час палеогеографічних реконструкцій передусім звертаються до відтворення ландшафтного оточення, одним із компонентів якого є рельєф. Останній у палеоекономічних моделюваннях є важливою складовою мисливського промислу. Відтворення ландшафту відбувається у два етапи: попереднє візуальне обстеження місцевості та докладне геоморфологічне вивчення мікрорегіону.

З цих позицій у статті розглянуто передусім рельєф і залежні від нього умови існування мешканців палеолітичних поселень у долині р. Бакшали. Автор наголошує, що стаття є лише складовою відтворення палеорельєфу зокрема та палеогеографії Бакшалінського регіону в цілому, яке безумовно має охоплювати стратиграфічні дослідження пам'яток регіону, вивчення та аналіз палеонтологічного й палінологічного матеріалу.

Геоморфологія долини Бакшали. Річка Бакшала є лівою притокою Південного Бугу, основні риси сучасного рельєфу в басейні якого остаточно сформувалися в неогені. (за М.О. Кострицьким — наприкінці третичного періоду). Специфіку формування рельєфу в долині Півд. Бугу та його приток визначає насамперед протікання останніх у межах двох геологічних структур: Українського щита та Причорноморської западини. Разом з тим на формування структури долин річок у басейні Півд. Бугу вплинули плейстоценові зледеніння в комплексі з рухами земної кори в межах Причорноморської западини⁴. Зледеніння передусім вплинули на формування надзаплавних терасових рівнів, з якими й пов'язані місця розташування палеолітичних пам'яток мікрорегіону⁵. У долині Півд. Бугу дослідники прослідковують п'ять терасових рівнів⁶. Не всі вони відобразились у мікрорельєфі басейну річки і насамперед у долинах її приток. Більше того, серед геологів немає єдності щодо геоморфологічної структури річок у басейні Півд. Бугу⁷.

Схили долини р. Бакшал прорізані численними ярами й балками, в яких чимало джерел з чистою питною водою. Характерною рисою мікрорельєфу регіону є також наявність на високих плато подових форм, формування яких генетично й регіонально пов'язане з товщею важких суглинків і глин плейстоцену⁸. У давнину вони були місцями водопою тварин і їхнє розміщення мала враховувати стратегія мисливського промислу. Останнім часом на схилах долини р. Бакшала з'явилися штучні «поди», які було створено у верхів'ях ярів з метою припинення подальшої ерозії орних земель. Існування таких «подів» потрібно враховувати під час реконструкції палеоландшафтів, а в подальшому — і в процесі відтворення мисливської діяльності мешканців палеолітичних поселень мікрорегіону.

Рис. 2. Вид на Анетівку 2 з лівого берега р. Бакшали

Формування долини р. Бакшали тісно пов'язане з основними етапами геологічної історії Півд. Бугу. Басейн р. Бакшали тяжіє до стику Українського щита й Причорноморської западини. Русло річки прокладене по корінних породах — гнейсах, гранітах та ін. На схилах більш пологого лівого берега, а також на північ від с. Анетівка всюди прослідковуються виходи на денну поверхню корінних порід щита. Плейстоценові відклади на схилі правого берега нашаровуються вже на сарматські вапняки, які генетично пов'язані з відкладами Чорноморського басейну. Отже, р. Бакшала, яка протікає в широтному напрямку, немовби розділяє Причорноморську низовину й Подільське підвищення.

У процесі прорізання русла р. Бакшал були розмиті понтичні вапняки, які створили структурні (денудаційні) тераси на її правому березі. Ці тераси своєрідними карнизами повсюдно височать над руслом ріки й поступово зливаються з вододільним плато. Рівна поверхня структурних терас уздовж карнизів перекрита тонким шаром четвертинних відкладів, які місцями розмиті дощовими потоками, унаслідок чого на денну поверхню виведено сарматські вапняки, серед уламків яких часто трапляються окремі оброблені кремінці⁹.

Така денудаційна тераса частково прослідковується за балкою на захід від Анетівки 2. Крутий високий схил завершується тут вапняковим карнизом, який місцеве населення розробляє для отримання будівельних матеріалів. На поверхні цієї тераси серед уламків вапняку співробітники Причорноморської палеолітичної експедиції постійно знаходять пізньопалеолітичні знаряддя. Такі терасові рівні спостерігаються й на схід від Анетівки 1 і 2 в самому селі Анетівка, на східній його околиці, на західній околиці с. Щуцьке та ін.

Польовими дослідженнями В.Ф. Петруня в долині р. Бакшали було виявлено систему терасових рівнів плейстоцену й з'ясовано гіпсометричне розташування на них археологічних пам'яток. У нижній течії таких рівнів шість: низька заплава, висока заплава та чотири надзаплавні тераси¹⁰.

На першій надзаплавній терасі розташоване палеолітичне поселення Анетівка 13. Його виявлено в розрізі першої надзаплавної тераси правого берега р. Бакшали, висота якої 4,0—10,5 м над рівнем річки. Вік тераси за морфологічними особливостями її будови визначають як пізньоплейстоценовий: на цоколі з кристалічних порід залягає алювій дофінівського часу, який перекривається сутинками причорноморського горизонту. Місцерозташування пам'ятки — вузький (200 м), витягнутий уздовж річки залишок сутиннистого делювіального шлейфу. Останній перекритий горизонтом частково змитого чорнозему з уламками крем'яної сировини, за складом подібної до кременю культурного шару, поклади якого зафіксовані гіпсометрично вище від площадки поселення¹¹.

Розкопки поселення показали, що археологічний матеріал стратиграфічно залягає масивною товщею (до 4 м) у дофінівсько-причорноморських відкладах

Рис. 3. Селище Анетівка: вид з лівого берега р. Бакшали

(за М.Ф. Векличем). Відкритий на невеликій площі на глибині близько 4 м від денної поверхні нижній культурний шар з вогнищами, уламками фауни, крем'яними виробами залягає у світло-бурому супіску з прошарками піску, журавчиків та раковин моллюсків. Таке стратиграфічне положення цього комплексу дає змогу датувати його дофінівським часом¹². Сировиною для виготовлення знарядь праці мешканцям поселення слугував місцевий кремій поганої якості, багаті відклади якого поширені на схилах р. Бакшали. Зрідка в колекції трапляється якісний кремій алювіального походження¹³.

На протилежному лівому (східному) схилі р. Бакшали розташована Анетівка 22 (рис. 1), яка була частково досліджена Причорноморською експедицією. Між пам'ятками пролягає овальна в плані котловина (завдовжки 1,8 км і завширшки 0,7 км), що знаходиться між долинами основних русел р. Бакшали на заході та Півд. Бугу на сході. Котловина відокремлена від них гачкоподібно вигнутою в плані скельною гривою, що височить на 20—25 м над сучасним рівнем Півд. Бугу, і притуляється до плато лівого берега р. Бакшали в районі поселення Анетівки 13, де в давнину води сучасної стариці вливалися в основне русло річки. Котловина з одного боку притиснулася до вододільного плато, яке становить високий лівий бік долини р. Бакшали, а другим боком полого спускається до місця, де меандр річки «заходить» углиб котловини.

Згідно з геологічними дослідженнями В.Ф. Петруня, матеріали (Анетівка 22) пізньопалеолітичного часу з розкопу, який розташований на голоценовій терасі Бакшали, перевідкладені з вишого рівня скельної гривки й пов'язані з делювіальним шлейфом, який і перекриває ранньозаплавні відклади р. Бакшали¹⁴.

Поверхня другої надзаплавної тераси складена еолово-делювіальною товщею (до 3 м), яка представлена суглинками дофінівського часу та лесами бузького й причорноморського горизонтів, що датують терасу пізньоплейстоценовим часом. Саме на рівній площадці другої надзаплавної тераси крутого правого берега р. Бакшали на південно-західній околиці с. Анетівка виявлено пізньопалеолітичне поселення Анетівка 1, що за течією р. Бакшали вище від Анетівки 13. Її висота над сучасним рівнем річки досягає 11—12,5 м¹⁵.

Із площі поселення Анетівка 1 відкривається широкий краєвид на долину р. Бакшали, її лівий пологий берег, що плавно переходить у вододільне плато. У зоні досяжності зору й знаходиться місцезнаходження поселення Анетівка 2, крутий схил структурної тераси правого берега та глибокі яри, вкриті лісом. За даними палеологічних досліджень Р.Я. Арап, приблизно такий самий краєвид тут був у пізньому палеоліті¹⁶.

Із третьою надзаплавною терасою В.Ф. Петрунь співвідносить поселення Анетівка 2, хоча окремі автори схильні пов'язувати пам'ятку з пліоценовою терасою Пра-Бугу¹⁷.

Рис. 4. Долина р. Бакшали. Панорама з Анетівки 1

Поселення Анетівка 2 розташоване на мисі правого берега р. Бакшали, утвореного двома глибокими балками, що прорізають плейстоценові відклади. Висота площадки поселення над рівнем ріки сягає 17,5—23,5 м. Тераса в районі поселення Анетівка 2 поступово зливається з вододілом і перекривається шаром сучасного ґрунту та плейстоценовими еолово-делювіальними утвореннями завтовшки 0,5—4 м на різних ділянках схилу. У напрямку до річки мис поступово звужується, а в місці злиття двох балок різко обривається на висоті 15 м над сучасним рівнем р. Бакшали. Проте в часи існування поселення він міг сягати берега р. Бакшали, який тоді зазвичай мав значно вищі гіпсометричні маркери.

На південь і схід від Анетівки 2 простягається неосяжне плато, вкрите трав'янистою рослинністю. Подібний ландшафт, за даними Р.Я. Арап, був тут і в пізньому палеоліті (рис. 2, 3). Безмежні степові простори, вкриті густою травою й місцями розчленовані ярами з перелісками, були прекрасними пасовищами для стад бізонів, на яких переважно полювали мешканці палеолітичних поселень степової зони¹⁸.

У зоні поселень Анетівка 1 та Анетівка 2 р. Бакшала різко повертає на 90 градусів. Це давало змогу давнім мисливцям непомітно спостерігати за пересуванням здобичі долиною і насамперед під час її підходу до водопою. У цій геоморфологічній ситуації правий вищий берег, на якому розташувалися обидва поселення, мав стратегічно вигідніше положення (рис. 4).

На схилах р. Бакшали в районі розташування Анетівок 13 і 22 виявлено значні поклади кременю, які за основними петрографічними характеристиками та походженням поділено на кілька груп.

Так, халцедоновий кремій (верхньокрейдяний), на думку В.Ф. Петруня, мешканці палеолітичних поселень видобували з корінних виходів або з делювіальних та елювіальних розвалів тих самих осадових і кристалічних порід чи вибирали з алювіальних горизонтів регіону, нерідко збагачених валунно-галечним матеріалом досить різноманітного складу.

До іншої групи місцевого кременю належить вторинно-інфільтраційний халцедоновий кремій анетівсько-бакшальського типу сарматського віку досить невисокої, за свідченням В.Ф. Петруня, якості. Місцезнаходження такого кременю автор пов'язує з низькими плейстоцен-голоценовими терасовими рівнями р. Бакшала. Подібний кремій поширений на пізньопалеолітичних поселеннях анетівської групи¹⁹.

Крім бакшальського, в колекціях палеолітичних пам'яток нерідко трапляється якісний кремій північного походження, який давні мисливці, ймовірно, збирали в алювії терас Півд. Бугу. Петрографічне дослідження кременю найчисленнішої колекції (понад 2 млн виробів) пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 свідчить про абсолютне домінування кременю місцевого походження²⁰.

У терасових відкладах Півд. Бугу, крім кременю, відомі й поклади вторин-

них каолінів, які в палеоліті мешканці використовували як мінеральні барвники. Під час дослідження Анетівки 2 на поселенні було виявлено білу пляму, яка, з погляду В.Ф. Петруня та В.Н.Станко, виникла внаслідок фарбування тіла мисливцями під час підготовки до ритуального свята, присвяченого культурі бізона²¹.

Мікрорегіон нижньої течії р. Бакшали, густо насичений палеолітичними пам'ятками, був привабливим для давнього населення передусім своєю різноманітною геоморфологічною структурою, яка сприяла концентрації в долині річки великих стад травоядних тварин (наявність безмежних просторів, укритих густою рослинністю, та пологих спусків до водопою). Розчленований рельєф, круті схили й різкі повороти русла річки сприяли успішному вистежуванню здобичі та полюванню. До того ж, мікроніша була досить добре забезпечена крем'яною сировиною.

¹ Гладких М.І., Станко В.Н. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. — К., 1997. — С. 53—58.

² Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена — голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 134—135.

³ Горелик А.Ф. Памятники Роголякско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — Киев; Луганск, 2001. — С. 6.

⁴ Костицкий М.Е. К вопросу о геологической истории долины реки Южного Буга в пределах Причерноморья // Изв. Крым. пед. ин-та. — 1953. — 18. — С. 119—126.

⁵ Костицкий М.О. Геоморфология долины р. Південного Бугу в межах Причорноморської рівнини // Геогр. зб. Геогр. тов-ва УРСР. — 1956. — Вип. 1. — С. 189—197.

⁶ Там само. — С. 194—195.

⁷ Личков Б.Л. О строении речных долин Украины. — Л., 1931; Костицкий М.О. Зазн. праця; Веклич М.Ф. Четвертинні відклади правобережжя Середнього Дніпра. — К., 1958.

⁸ Костицкий М.О. Зазн. праця. — С. 197; Молодых И.И. Грунты покров и степных блюдец субэвразийского покрова Украины (гидрогеологические и инженерно-геологические особенности). — К., 1982. — С. 63.

⁹ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II (вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья). — К., 1989. — С. 7.

¹⁰ Петрунь В.Ф. Предварительное заключение о результатах археолого-петрографических изысканий в нижнем течении р. Бакшала и примыкающего правобережья р. Южный Буг (Доманёвский район Николаевской области) в августе 1991 г. // Архив ІА НАН України. — С. 5—7

¹¹ Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Апетовка 13 — памятник начальной поры позднего палеолита в Степном Причерноморье (предварительная публикация) // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — С. 162.

¹² Там же. — С. 164.

¹³ Петрунь В.Ф. Краткое заключение о результатах археолого-петрографического определения состава и возможного происхождения каменных артефактов и мануportов со стоянок Анетовка I и II // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює щире подяку В.Ф. Петруню за надану можливість використати ці матеріали.

¹⁴ Дыханов В.Я., Петрунь В.Ф. Раскопки позднепалеолитической стоянки Анетовка 22 // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює щире подяку В.Ф. Петруню та В.Я. Дыханову за надану можливість використати ці матеріали.

¹⁵ Петрунь В.Ф. Краткое заключение ...; Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 5—6; Станко В.Н., Смольянинова С.П., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка I // Северное Причерноморье: материалы по археологии. — К., 1984. — С. 4—5.

¹⁶ Аран Р.Я. Палеоботаническая характеристика разрезов позднепалеолитической стоянки Апетовка II // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової України Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечникова. Автор висловлює щире подяку В.Н. Станко за надані матеріали.

¹⁷ Петрунь В.Ф. Краткое заключение ...; Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 5—6.

¹⁸ Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — М., 1964. — С. 5

¹⁹ Петрунь В.Ф. Краткое заключение о результатах археолого-петрографического определения состава и возможного происхождения каменных артефактов и мануportов со стоянок Анетовка I и II // Рукопис. Зберігається в лабораторії археології та етнології Степової

України Одес. нац. ун-ту ім. П. Мечникова. Автор висловлює ширю подяку В.Ф. Петруню за надану можливість використовувати його матеріали.

²⁰ Там же.

²¹ Станко В.Н. Культ бизона (быка) в древних обществах Юго-Восточной Европы // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — Вип. 2. — С. 1—11.

Одержано 08.10.2002 р.

И.Н. Березницкая

ГЕОМОРФОЛОГИЯ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ В ДОЛИНЕ РЕКИ БАКШАЛА

Ета стаття нацелена на анализ геоморфологической ситуации долины речки Бакшала на правом берегу залива Южного Буга. В южной части Бакшалинской долины известно 25 палеолитических памятников и четыре из них исследованы. Показаны природные условия экономического развития жителей микрорегиона в позднем палеолите. Особенности рельефа Бакшалинской долины способствовали проживанию бизонов и других животных. Особенности рельефа Бакшалинской долины способствовали проживанию бизонов и других животных. Охарактеризованы направления охоты с использованием геоморфологии правого и левого берегов, источники сырья для изготовления орудий, направления поисков и сбора камня древними людьми.

I.M. Bereznitskaya

GEOMORPHOLOGY OF PALEOLITHIC SITES IN THE BAKSHALA RIVER VALLEY

This article is aimed to analyze the geomorphologic situation of the Bakshala river valley in the right bank of South Bug inflow. There are 25 paleolithic sites in the southern part of the Bakshala valley and four of them have been investigated. Nature conditions of economical development of micro-region inhabitants in the late Palaeolit have been shown. The relief features of the Bakshala valley was conducive to living bison and other animals. The direction of hunting with using geomorphology of right and left banks, the raw materials sources for implement preparation, the directions of searching and collecting the stone materials by ancient people were characterized.

В.М. Зубар

ДО ІСТОРІЇ ТАВРИКИ II—I ст. до н. е.

У статті на основі комплексу наявних джерел розглянуто питання історії пізніх скіфів і сарматів до і після походів Діофанта, сина Асклепіодора, — полководця понтійського царя Мітрідата VI Євпатора.

Нині навряд чи в когось можуть виникнути серйозні сумніви в тому, що з межі нової ери сармати стають провідною військово-політичною силою в степовій зоні Північного Причорномор'я¹. Тому стан, який склався на території Пізньої Скіфії на нижньому Дніпрі і в Криму, а також основні події у зовнішньополітичному житті античних держав не можна розглядати у відриві від ситуації в усьому північнопричорноморському регіоні і в його степовій зоні зокрема. Разом з тим просування сарматських племен зі сходу хронологічно збіглося з активізацією Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, а після його розгрому — з політикою Риму в Малій Азії, на Балканах і, як наслідок, на суміжних територіях, куди входило й Північне Причорномор'я². Це пояснюється не стільки